

DPN 6662

Title: किरातार्जुनीय / KERĀTĀRJUNĪYA

Run. No. 7388

Cat. No.

Micro. No.

Subject Kāvya

Religion : Hindu / Bauddha

Language : Skt. / New. / Nep. / Skt.- New. / Maith.- New. / New.- Nep. /

Size in cms. 26 x 11

Folios 16

Lines (in a page) 11 irregular

Compl. / Incompl.

Chapt. / act /

Author / translator Bhāṣavi

Scribe / donor

Date: NS / SS / VS / KS

Ruler / place

Script : New. / Dev. / Bhuj. / Ran. /

Illus. :

Material : palmleaf / paper / thyasaphu /

Condition : fine / damaged by worms, rats, water /

Beginning, colophon, post-colophon :

इति किरातार्जुनीये महाकाव्ये लक्ष्म्यंके भाषविरुते द्वितीयः सर्गः ॥

वलात्समासजंतेलेमयंतमिति यावत्। देशसंज्ञसंज्ञां प्रापीत्युपधा लोपः। प्रसन्नाकारेण सर्वः प्रसत्यतीति भावः॥१॥
अचिति। पुनरनुकृताकारतया शांताकारत्वेन लिङ्गेनांतःकरणस्य वृत्तिं विविक्तां प्रतांशांतामिति यावत्। विविक्तौ प
तविजनावित्यमरः॥ तच्चंतं प्रकथयंतमाकृतिरेवास्पचिन्नश्रुद्धिं कथयतीत्यर्थः॥ पुनः माधुर्यं निसर्गसोम्यतावित्त्वं

प्रसादलक्ष्मीदधतंसमग्रावपुः प्रकर्षेण राजनातिगेन॥ प्रसत्यचेतस्सुसमासजंतमसंस्तुतानामपि भावमाह
॥१॥ अनुकृताकारतया विविक्तांतच्चंतं मंतःकरणस्य वृत्तिं॥ माधुर्यं विस्त्रं भविशेषभाजास्तोपसंभाषमिवेति
ह तेन॥ ३ ३

भोविष्वा सः॥ समो विस्त्रं भविष्वासावित्यमरः॥ तयोर्विशेषमतिशयं भजतीति॥ तयोक्तेनेति तेन दर्शनेन कृताऽ
पसंभाषासंभाषणं येन तमिवेत्युत्प्रेक्षा॥ दृष्टिं विशेषेणोतोपसंभाषणमिव स्थितमित्यर्थः॥ काशिकायां
पसंभाषणं पशोत्वनमिति भासनादिसंज्ञा॥३॥ ४४ ४४

किं ३
२

धर्मनिपुनः धर्मनिबद्धीति धर्मनिबन्धिनीनामग्रिहोत्रादिधर्मप्रतिपादिकानां। एनः प्रणुदामवष्टिदोक्तिः। श्रुती
नोवेदानोश्रुतिः त्रीवेदश्रुत्याय इत्यमरः। प्रसूतिं प्रभवसुखेनोपविष्टं मुनिं तदभ्यागमने तस्य मुनेरागमने हेतुं का
रणं परिपुर्जितासुः। श्रुतौ तेः सन्तताः प्रत्ययः। अप्यज्ञाय धामीदितोकारः। अत्र लोपोभ्यासस्येयमा स
लोपः। आवभावेऽवाचः॥४॥ अनाप्रेति। अनासपुण्यो यचपेर कृतपुण्यसंयत्तैर्दुरापादुर्लभाफलस्य सवित्री
धर्मात्मजो धर्मनिबन्धिनीनां प्रसूतिमेनः प्रणुदां श्रुतीनां॥ हेतुं तदभ्यागमने परिपुः सुखोपविष्टं मु
निमावभावे॥४॥ चतुर्भिः कानापः॥ अनासपुण्यो यचपेर्दुरापाफलस्य निर्दूतरजाः सवित्री॥ तु
श्रेयस्करीत्यर्थः। निर्दूतरजाः हतरजोगुणाः। एकत्र तो धत्तिरन्यत्र गुणाः॥ रजोरजो गुरो धूलौ परा गार्तव
योः पीतिविश्वः। एषा भवदृशं न संपत्संपत्तिलाभ इति यावत्संपदादि द्विपोभा वार्थत्वात्। वीतवलाहका
यागतमेघायादिवः आकाशस्य सवन्धिः। रवेः तुल्येऽप्युपमात्संकारः॥ अनभ्रवद्विदतर्कितो य पन्नं भवद
र्शनं सर्वथा कस्यचिच्छेयसो निदानमित्यर्थः। वारिवहंतीति वलाहका एवोदादित्वात्साधुः॥५॥

राम ०
२

उद्यत्कठोरपुलकाङ्कुरकाण्डकोशैर्यत्स्विद्यते मृदुपदन्तनुसावथामे। १४ :

अप्रेति। अधकृतनोक्रियाः अनुष्ठानानि कामानुहंतीति कामउघाः फलदा इत्यर्थः। उहः कपयश्चेति कप्रत्ययः।
देशश्च संप्रत्ययमभिदेवाः ब्राह्मणः द्विजाग्रजन्मभूदेववाऽवाविप्रब्राह्मण इत्यमरः॥ सत्याशिषः ब्राह्मणशिषो घफलि
ता इत्यर्थः॥ यद्यतः कारणत्वप्रागते सति त्वदागमननिमित्तेनेत्यर्थः। अस्मि अहमित्यवयवम्। अस्मदर्थः। हमर्थे पीति
गणाय्याने। दासेरुतागसिभवत्सुचितः। प्रभूणां पादप्रहार इति सुंदरिना स्मिद्वेति प्रयोगात्। आसे सतेरासे
अधः क्रियाः कामउघाः कृतनो सत्याशिषः संप्रतिभूमिदेवाः॥ आसं सतेरस्मिजगत्सुजातस्तप्यागते यद
हुमानपात्रं॥६॥ श्रियं विकर्षय पंहं तपानि श्रेयः परितो तितनोति कीर्तिं॥ संदर्शनं लोकगुरो रमो घंतवान्
योनेरिव किञ्च न्ते॥७॥

सारमित्यर्थः। अभिविधावाः विकल्पादिसमासः। जगत्सु ब्रह्मानपात्रं जातः सकलं सकर्मफलभूतं त्वदागमने पे
नमेजगन्मान्यतेति भावः॥६॥ श्रियमिति। आसयोने ब्रह्मणा इव लोकगुरोस्तव अमोघमविकर्षत्वं संदर्शनं श्रि
यं विकर्षति। अधानि उः खान्यपहंति। अधो उः खव्यसने क्वमित्यमरः। श्रेयः पुरुषार्थपरितोति। धातुनाम
नेकार्थत्वात्। परितोति। तिपाठसं वार्थः। कीर्तितनोति। किं बहुना किं किं न करोति सर्वं करोतीत्यर्थः॥७॥

स्ववति २

कि-४-३

३

श्रुतमिति हे भगवन् श्रुतं तन्मयत्वे सुधास्त्राविकरे हि मधुता विविन्तावपि विषयेन निर्हृतं अनिर्वृत्तं नान्यथ स्पष्टं न ज्ञातं
 सुपेति समासमेव च स्वस्वत्संनिधौ निर्हृतिं सुखमेति तथा चेत्तस्मिन्नुत्तमं तद्विद्योगत्वे दंत्यक्तं वंधुविरहः खेसमुष्ण
 सतीवत्त्वदधनुरोधेन प्राणिनीयेत्युत्प्रेक्षा। फवीर्धे तु निर्हृति कारणे सत्यपि दंत्यवनिर्हृति कथनादि शेषेति न त
 क्तं। तस्मात्तन्मयमनिर्वृतिविशेषोक्तिर्निगद्यत इति ॥ ८॥ निरास्पदमिति। प्रसक्तुत्तुलित्वे निरास्पदमागमन
 प्रयोजनप्रश्नो निरास्पद इत्यर्थः। आस्पदं प्रतिष्ठापामिति निपातः। प्रसक्तुत्तुलित्वे निरास्पदमागमन
 श्रुतं तन्मयत्वेपि हि मधुतो मेन निर्हृतं निर्हृतिमेति च ३३॥ समुद्रितज्ञातिविद्योगत्वे दंत्यत्संनिधावुष्णसती
 वचेतः ॥ ८॥ निरास्पदं प्रसक्तुत्तुलित्वमस्मात्स्वधीने किमु निरास्पदं ॥ तथापि कल्याणकरीं गिरंते मां श्रोतु

मिष्टामुखरी करोति ॥ ८॥ ४४

मिति शेषः। अस्मात्स्वधीनमायन किमु न किंचिदस्मत्तोलभ्यमित्यर्थः। आधारत्वविषयायोऽसमी। तथापि कल्या
 णकरी मस्मद्विज्ञे कहेतुमित्यर्थः। निरास्पदं तेषां रार्थादिति भावः। तज्जोहेति तिष्ठत्प्रत्यये निपातः। अतस्ते गिरं श्रोतु
 मिष्टायां मुखे वागस्यास्तीति मुखरो निरंतरभाषीरवमुखकुंजे चोरो वक्तव्य इति रः। उर्मुखे मुखरा वदु मुख
 वित्पमरः। ततः विप्रपयः। मुखरी करोति व्याहारयतीत्यर्थः। निरास्पदस्यापि ते वाक्यमस्मद्विज्ञे करत्वा श्रोतव्यमिति राम ०

राम ०
३

जम्भ

ये ४

गिर ३

इतीति। इतीत्यमुक्तिविशेषरम्यमुक्तिवेचिञ्चारूपया तपोक्तवान्। उदारचेता महामनानरेन्द्रो देवायनेन व्यासेन। दीपम
 यनेन विषयसदीपायनः। स एव देवायनः। प्रसादिभ्यः स्वार्थे अन्तरप्रत्ययः। नापत्यर्थेन ज्ञादिभ्यः ककेति धेवप्रागतत्वा
 धितार्थत्वाच्च। जयोपपन्नो मनः समाधाय जयसिद्धिमयेत्यर्थः। इति वक्ष्यमाणप्रकारमुदारा मर्थवती मभिदधे उक्तः
 उदादित्वा प्रधाने कर्मणि लिङ्। प्रधानकर्मणा मोलादीना हुदिकर्मणा। अप्रधाने उदादीना रण्येते कर्तुं कर्म
 ण इति वचनात् ॥ १०॥ आदौ तावत्स्वस्य माध्यस्थता भंगक्षेपं युग्मेन परिहरति। विचोषतामिति। अलङ्घीगुर्वी
 इत्युक्तवानुक्तिविरोधरम्यमनः समाधाय जयोपपन्नो ॥ उदारचेता गिरमित्युदारां देवायनेनाभिदधे नरेन्द्रः ॥ १॥
 ॥ विचोषतो जन्मवता मलङ्घीयशो वतं सामुभयत्र भूतिं ॥ अम्पहिता वंधुषु तुल्यरूपा हतिर्विशेषेण तपोधनानाम् ॥
 वेतो गुणवचनादि निपातः। यशोवतं सांकीर्तिभूषणं उभयत्र च इह चामुत्र च भूतिं श्रेयश्चिचोषतां संचेतुं संयतीतुं इ
 तां चिनोते स्म नंता छतप्रत्ययः। जन्मवतां शरीरिणां वंधुषु विषये तुल्यरूपा एकप्रिधा हतिर्व्यवहारेऽम्पहिता उचि
 ता। तपोधनानां त्वस्मत्सदृशां विशेषेण नियमेनाम्पहिता ॥ ११॥ तथापीति। तुल्यरूपोचिते विहेन पतावकीने
 स्वदीपेः। पुष्पदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्जेति खं प्रत्ययः। तव कममकावेकवचन इति तव कादेशः। गुणो धेः प्रह्रीकृ
 तमावर्जितं मे हृदये निधत्तवपन्नं। अधीतो निष्प्राप्यते इत्यमरः ॥ ननु निःस्पृहस्य कोयं ॥ ४४ ॥

५

किं ०३
४

पक्षपातइत्यत्राह। वीतेति वीतस्य हाणं विरक्तानां मुक्तिभाजो मुमुक्षूणां मपीत्यर्थः। भवेतीति भव्यां साधवः। भ
व्येयेत्यादिना कर्त्तरि निपातः। तेषु पक्षपाताः स्नेहा भवेति न तु साध्वनुग्रहो महतो माध्यस्थ्य भेज क इति भावः॥
११॥ अथ न पक्षपातवर्त्ता प्रकथयितुं धतराष्ट्रस्य श्रेष्ठा मुद्गा ८ पति। यमेतस्य रासो धतराष्ट्रस्य पुत्रान किमु सुता
एवेत्यर्थः। कर्त्तरि क्तः॥ असुतत्वमगुणत्वं वा त्यागहेतुस्तत्पुण्या सुनास्तीत्यर्थः। उपालेभे कारणमाह। पदति। यः धत
तथापि निघ्नं न पतावकीनेः प्रहीकृतं मेरुदपंगुलौघैः॥ वीतस्य हाणं मपि मुक्तिभाजो भवेति भव्येषु हि पक्ष
पाताः॥ १२॥ पुण्यं॥ सुतानयं किमु तस्य राजः सुयोधनं वानगुणो रतीताः॥ यस्य क्तवानवः स वया वला वा
मोहं विधत्ते विषयाभिलाषः॥ १३ १३ १३ १३ १३ १३
तरष्टो वो पुष्पान् वयानिष्कारणमेव त्यक्तवान्। यदिरये सुताः गुह्यं धिकाश्च तर्हि कथमत्याक्षी न त्राह वला
दिति। विषयाभिलाषो भोगतृष्णा वलात्कारादेवावाप्ता तविकल्पो यमयोरेवार्थे च समुच्चयेति विषयः॥ मोह
म विवेकं विधत्ते विषयाभिलाषातिरिक्तो न कश्चिदुस्मत्यागहेतुरस्तीत्यर्थः। अत्र कार्यकारणसमर्थनरूपो
र्थतिरेक्यासः॥ १३ १३ श्रीराम राम राम १३ ॥ १०

राम
४

अथ राह उक्ताह व र्धनाय शत्रोर्हानि रूचयति। जहाति। एवंधतराष्ट्रमर्थसिद्धिः कथं न जहातुं न हात्वे वेत्यर्थः। प्रेषा
तिसर्ग प्रासकालेषु कृत्याश्चेति अप्रासकाले लोटा। हानि कालः प्राप्त इत्यर्थः। कुतः योधतराष्ट्रः संशय्य संदित्य
कर्णादिषु तिष्ठते। कर्णादीन्मंत्रिणः॥ संदिग्धा ये निर्णीतत्वे नालेव त इत्यर्थः। प्रकाश न स्थेया। व्ययोश्चेति स्थे
याख्याया मात्मनेपदं। तिष्ठत्यस्मिन्नि तिस्थे यो विवादाय निर्णीतैति काशिका कायो न तथाह। असाधु योगा दुर्जनसं
योगाजयो तरायाः जयविधातकाः किंच प्रमापिनी ना सुन्मल न शिला ना विपदां पदानि स्थाना नि। पदं व्यवसि
तत्राणस्या न लक्ष्यं धि वस्तु धितिवेजपत्नी न केवलमर्थघातिनः किं त्व न र्थकारि। राश्वेत्यर्थः॥ धतराष्ट्रोपि
जहातुं न कथमर्थसिद्धिः संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः॥ असाधु योगा हि जयान्तरायाः प्रमापिनी नां विपदां पद
नि। पथश्च्युता यो समितोरि पुरा धर्म्यं दधाने न धुरं चिराय॥ त्वया विपस्वप्यविपत्तिरम्यमा विष्कृतं प्रेमपरां
दुर्जनविधेयत्वादिन श्रपतीति भावः॥ १४॥ एवं शत्रोरनर्थं रूचयित्वा रासो र्थसिद्धिं प्रचयति। पथ इति। (लो १५)
रिपूणां समितो सभायां सभासमिति संसरीत्यमरः। पथश्च्युता यो मार्ग भ्रष्टा यो डरात्मनोऽः शासनस्य त्वासे ग्रह साह
समं जीत तव त्यामित्यर्थः। चिराय धर्म्यं धमदिनपेता धर्मपथ्य र्थन्यायादनवेत इति यत्प्रत्ययः॥ धुरं भारं दधानेन
रुधे इपि धमादचलतेत्यर्थः। त्वया विपस्वपि अविपत्तिरविनाशि अतरावरम्यं गुणेषु शांत्यादिषु विषये परमुक्तं

यस्य
वत्ता
स्य
विष्कृतं प्रेमपरां
पथ इति। (लो १५)
पथश्च्युता यो मार्ग भ्रष्टा यो डरात्मनोऽः शासनस्य त्वासे ग्रह साह
समं जीत तव त्यामित्यर्थः। चिराय धर्म्यं धमदिनपेता धर्मपथ्य र्थन्यायादनवेत इति यत्प्रत्ययः॥ धुरं भारं दधानेन
रुधे इपि धमादचलतेत्यर्थः। त्वया विपस्वपि अविपत्तिरविनाशि अतरावरम्यं गुणेषु शांत्यादिषु विषये परमुक्तं

4

भावः॥ अथ प्रयोजनं शमाहृतं इति तद्वत्तयेत्यर्थः॥ कृत्यानां कर्तृरिषोः॥ (पः प्रकर्षते चो हिरण्यजयश्रीः॥
॥ धरित्री विक्रमेण लभ्या प्राप्या न च सुलभा इत्याह॥ विपक्षश्च प्रचुरपि वीर्यशोभे अस्त्रा रणायोपायादीनि व
त्तानि सैन्यानि तेन प्राप्तं नृणां च अधिकतर इति यावत्॥ नृचैतित्वा देशः॥ अतः प्रकर्षायाधिकाया विधि
रूपायो विधेयः कर्तव्यः इति स्मृतिः॥ तोरणजयश्रीः प्रकर्षते चो प्रकर्षप्रधाना उत्कार्य पक्षेऽप्यर्थः॥ तत्र प्रधाने

सिद्धान्तशतिकाः। वलिनएवजयो न तु दुर्वलस्येति
भावः ॥ १३॥

त्रिसप्तति

अथ चिरित्यादिना श्लोके चतुर्थेन विषयस्य स्ववर्णयति त्रिराहृता सप्रतिः सङ्गतः एकविंशतिरुत्तरार्थः त्रिसप्त
शब्दयोः सुसुप्तेति समासः संख्यायाः क्रियाभ्यामृत्तिगणनेरुत्तरसुजितिसत्त्वसुप्रत्ययः जगतीपतीनां महीपतीनां
रुतां गुरुस्त्रिवेदोपदेष्टासः प्रसिद्ध इत्यर्थः अतएव यद्यहं न पेक्षत्वं तत्तु तं काव्यप्रकाशे प्रकीर्तप्रसिद्धभूतार्थ
विषयस्तद्वद्वैपादानेन पेक्षत इति जमदग्नेरपत्यं पुमान् जामदग्न्यः गगीदिभ्यो यजितियजप्रत्ययः यस्य भीष्म
वीर्यवधूतो विक्रमाभिभूतः अं विकास्वयंवरे इत्यर्थः तदा भगवत्समये गुराणां शोर्षादीनां प्रकर्षमतिशयं
वीर्यमिति शयं आधारवशमाश्रयाधीनं विवेदजले स्वविधायो स्वशिष्ये भीष्मे स्वस्मादपि प्रकर्षाधानदर्शनात्
त्रिसप्तकत्वे जगतीपतीनां रुता गुरुस्य सजामदग्न्यः वीर्यवधूतः स्म तदा विवेदप्रकर्षमाधारवशां गुराणां
मृ॥१॥ यस्मिन् नैश्वर्यं कृतवलीकः पराभवं प्राप्तुं तकोपि धुन्वन्धनुः कस्य मनोभये कप्रवरांस
पितिभावः स्मेति पादपरतोऽस्मादपरतोऽस्तीते चेति विश्वः ॥१॥ यस्मिन्निति यस्मिं भीष्मे विषये भीष्मः ॥१॥
अनीश्वरस्य भावो नैश्वर्यं असामर्थ्यं नजः सुचीश्वरश्चेन्न कुशलनिपुणानामिति विकल्पान्नजः पर्वपदच
ध्याभावः तेन कृतवलीको जनि तवैलक्ष्यः दुःखे वैलक्ष्ये व्यलीकमिति यादवः अंतकोपि यमोपि पराभवं प्राप्तुं तकोपि
यस्यैव मरणं तकोपि पराजित इवास्ते किमुतान्य इति भावः ॥ स भीष्मारो धनुर्धुन्वन् कस्य मनोभये कप्रवरां भये एकः

वराणको-मुखं॥ शिवभागवतवत्समासः॥ नकुर्म
त्सर्वस्यापि मनसि भगवन्कुर्मो देवतयः॥ १९२

कि० ८१३

६

एकोपे ४

संज्ञतमि। अजोरतोऽसुसं हतीवीरा संध्या-संज्ञतं वर्धतं कोपज्वलितमतएवपरिसुरंत्यो लोलाश्च शिखाया राये
 वज्रिहायस्यतंतयोक्तं। जगत लोके जिघंसेतमनुमिधं तं। अदेः सन्तंता सत प्रत्ययः। लुङ् सनोर्धस्त्विति घसलादे
 शः। अतवर्हिं कालाप्रिविस्थितं गुहं शोरां वोपुष्पाकं मध्येकः सहेतसोऽंशकुयात। नकोपीत्यर्थः। रा कि लिङ्-चे
 ति शक्यायेति ५॥१०॥ निरीक्ष्येति। संरंभेन निरस्तधैर्यं निर्विकारचित्तत्वेन तंतयोक्तं। आद्येपे मेव परधैर्यं
 परारिरामित्यर्थः। आराधितजामदग्यं शुश्रूषितभाजं वंजा मदग्यादधिगतास्वरहस्यमित्यर्थः। रा धे यं राधासु
 सज्जतमाजाविषुसं हतीर्वः सहेतकोपज्वलितं गुहं कः॥ परिसुरत्तोलशिखायजिह्वं जगज्जिघत्सेतमिवान्न
 वर्हिं॥१०॥ निरीक्ष्य संरंभ निरस्तधैर्यं राधेयमाराधितजामदग्यं॥ असंस्तुतेषु प्रसभं भयेषु जायेतमत्यो
 तं कर्त्ता। स्त्रीभ्यो ङक। निरीक्ष्य मत्पौरप्यसंस्तुतेषु अपरिचितेषु। संस्तवः स्थायिचयः। (१) पिपक्षपातः॥११॥
 मः। भयेषु पक्षपातः। परिचयोजायेत। मत्पौरप्यस्मादिमेति किमुतान्यदिति भावः। संभावनायां लिङ्। अत्र ज नि कि
 यापेक्षया समानकर्त्तृत्वाभावे पिपक्षपातक्रियापेक्षया तत्संभवा निरीक्ष्येति त्यपनिर्देशः। समर्थनीयः। प्रधानो
 पसर्जनाभावस्त्वप्रयोजक इति व्यक्तिविवेककारः। सत्रमयसंबंधरहितस्य मत्पौरमयसंबंधाभिधानादसंबंधे संबंधरूपाति

शमोक्तिरलंकारः॥११॥

राम०

अथाननरकरणि यसामग्रीमुपदिशन्नागमनप्रयोजनं च पुमेनाह। ययेत्यादिनायया विधया करणेन सुदुश्चरपतिउत्तरे
 तपस्यातपश्चर्यो। कर्मणोरो मंथतयोभ्यो वर्जिचरो रितिकसए। अप्रत्ययादिति स्त्रियामप्रत्ययः। आचरतापशुपतिप्रतित
 पः कुर्वेतेत्यर्थः। अतएव समासादितसाधनेपाशुपतास्वरूपेन तेना कपिकेतने चिह्नं यस्मिन् तेनार्जुनेनेत्यर्थः। दुरायमस्य
 स्पुर्लभं वीर्यं तेजः समवाप्य एते पूर्वोक्ताभीष्मादय उन्मूलितारः उन्मूलयिष्येते। उन्मूलयते रणं तात्कर्मणि लुङ्।
 अत्र विण्वदिग्रगमेपितस्यासिद्धवदनाभादिति असिद्धत्वात्तोरनिधिरिति लोपवत्तन्निमित्तस्यैवानिदीति निषेधा
 यया समासादितसाधनेन सुदुश्चरमाचरतातपस्या॥ एते दुरापं समवाप्य वीर्यमुन्मूलितारः कपिकेतनेन॥१२॥
 महत्त्वयोगाय महामहिम्नामाराधितानां नृपदेवतानाम्॥ दातुं प्रदानोचितं भूरिधांस्त्रिमुपागतः सिद्धिं मिवास्मि विधाम॥१३॥
 ताऽक्तं चाचिरावद्विपुलं कवहं ते श्वबलं क्षीवश्चोक्तयोपिता वाचिणीति इह वासिद्धमेरुप्यतेरिगर्भित्यश्चापं बलनिमि
 तो विधातीति॥१२॥ महत्वेति हेनृप महत्त्वयोगाय महत्त्वत्वाभाय महामहिम्नां महानुभावानां देवतानां मिंशदीनां
 श्चाराध्यतेऽनये साराधिनीतां प्रसादयित्रीमित्यर्थः। करणे ल्युट् दीप्॥ भूरिधांस्त्रिमुपागतः। धामदेशे गृहे र
 श्मे स्यानेज न्यप्रभावयोरिति विश्वः। अतऽपधा लोपिनोऽन्यतरस्यामिति वा दीप्। विधामिं दमंत्ररूपां सिद्धिं सा
 हात्कार्यसिद्धिं वेति विधायाः। अमोघत्वोक्तिः। प्रदानोचितं नपान्नप्रभृतं सभोक्तृत्वादस्य पात्रत्वोक्तिः। दातुं स पा

गतोस्मि॥१३॥

किं टी ३
७

इति ति ३ इत्युक्तं वेतं भाषमाणं प्रसेदिवा सं प्रसन्नो भाषायां सदसम्प्रवृत्तिक सुः ॥ तं मुनिं जिस्सुर्जयशी लोर्जुनः ॥ त्वा
जिस्सुश्चेति सुप्रत्ययः ॥ वृजसाधयानुविद्येते वरूपे अजातशत्रोर्धर्मराजस्य स्वयमविद्वेषणात्वादियं संज्ञा ॥
वाकं प्रमाणाय न प्रवर्तकी कुर्वत दादिव सन्नित्यर्थः ॥ अंते वसनं छात्रं द्वाष्टात्रात्तेनासिनो शिष्य इत्यम
रः ॥ दिनयेनानो हृत्येनोयाससाद ॥ २४ ॥ निर्यायेति ॥ अथ वह्निकेरावदातास्कुलिंगवदुज्ज्वला देवतासा

पुम् ॥ इत्युक्तं वेतं वृजसाधयेति प्रमाणाय ॥ न्वाकमजातशत्रोः ॥ प्रसेदिवा संतमुपाससादवसन्निवा
ने विनयेन जिस्सुः ॥ २४ ॥ निर्यायविद्यादिनादिरम्यादिवादिवाकस्य मुखान्महर्षेः ॥ पार्थीननं वह्निक
॥ रावदाताक्षिप्तिः स्फुरत्यधमिवाभिपेदे ॥ २५ ॥

निध्यादीति भावः ॥ विघाटे इमं त्ररूपादिनादि
रम्यात्प्रभातभास्करस्य विंवादिव महर्षेर्वास्य मुखान्निर्यायनिर्गत्यापातेः समासेन त्रपूर्वेत्कोत्परा
क्षिसिर्कक्षिसिर्कक्षिधितिः स्फुरद्विकसत्यपवपार्थीनमर्जुनस्य मुखमभिपेदे प्रविष्टा ॥ २५ ॥ ४४ राम ७

योगे चेति ॥ योग्यतमायतस्मे पार्थीयतं वक्षमां वगमिमानं योगं ध्यानं विधिं च त्यागः संहननोपायध्यानसंगतिपुक्ति
प्रिसमरः ॥ तपः प्रभावात्तद्योविततारदक्षोचिरकालयात्यमपीति भावः ॥ येन योगे बुद्धिः कृतिमहदादिषु ॥ प्रकृतिमहान
हंकारो मनः पंचतन्मात्राणि पंच बुद्धिर्दियाणि पंच कर्मेदियाणि पंच महाभूतानि इति चतुर्विंशतितत्वाति तत्र महदादि
षु प्रकृति अवभासे साक्षात्कारे कृते सत्यस्यार्तुनस्पचक्षुरक्षिचिराय समुन्मिमीलोन्मिषितमिवेतुत्वे क्षा ॥ तदा त
स्य कोपिमहानखिलज्ञानभंजनस्तत्वावभासश्चिरादधस्य दधिलाभ इवाभवदिति भावः ॥ २६ ॥ आकारमिति ॥ आ
योगं च तं योग्यतमायतस्मे तपः प्रभावादि ततारसघः ॥ येनास्य तत्वे बुद्धौ ते वभासे समुन्मिमीले वचिराय च क्षुः
॥ २६ ॥ आकारमाशंसितभूरित्ताभं दधानमंतःकरणं नुरूपं ॥ नियोजयिष्यन्विजयोदयेतं तपः समाधौ मुनिरि
शंसित आख्यातो भूरित्ताभोऽनेकश्रेयः प्राप्तिर्येन तं तथोक्तं महाभाग्यसूचकमित्यर्थः ॥ अंत ॥ सुवाच ॥ २७ ॥ २७
ः करणशब्देन तद्वन्ति रूपा होलक्ष्यते तदनु रूपं तदनु कूलमुत्साहानुकूलमुत्साहानुग्रहाभ्यापारक्षममित्यर्थः ॥
आकारं मूर्तिदधानं तमर्जुनं मुनिं विजयोदये विजयफलके तपः समाधौ तपो नियमो समाधिर्नियमे ध्याने निवाते
च समर्प्य न इति विश्वः ॥ नियोजयिष्यन्विजयोदये विजयफलके तपः समाधौ तपो नियमो समाधिर्नियमे ध्याने निवाते
च समर्प्य न इति विश्वः ॥ नियोजयिष्यन्विजयोदये विजयफलके तपः समाधौ तपो नियमो समाधिर्नियमे ध्याने निवाते

मागमुवाच ॥ २७ ॥

किं टी ३

अनेनेति। अनेनस्वोपदिष्टेनेत्यर्थः॥ योगेनविहृतेजा-निजोपदेवीपरस्मै अयच्छनपरस्यप्रवेशमप्रयच्छनित्यर्थः॥ उपात्त
 शा-ओनिगहीतापुधएववान्नजपोपवासाभिषेकैः स्वाध्यायानशनरमानैस्तुनितामाचारंसमाचरावुतिष्ठ॥ १८॥ अत्र
 विशेषतयः सिद्धिरित्याशयेनतन्निदर्शयन्नाह। करिष्यसे इति॥ यत्रशिलोच्चयेगोत्रभिदंरस्यप्रसत्तयेप्रसादाय
 सुदृष्टरागितपासिकरिष्यसे। चारुशिलोच्चयेरस्यशिवरंतेशिलोच्चयेगिरिंदंकीले। अद्रिगीत्रगिरिमावाचल
 शेलशिलोच्चपादस्यमरः॥ त्वामेषगुत्यकोयक्षः॥ अनेतरमेवास्यपुरः प्राडर्भावादेशइतिनिर्देशः क्षणान्नेष्यतिप्रा
 अनेनयोगेनविहृतेजानिजोपरस्मैपदवीमयच्छन॥ समाचराचारमुपात्तशस्त्राजप्रोपवासाभिषेकैर्मुनो
 नाम॥ १९॥ करिष्यसेयत्रसुदृष्टरागिप्रसत्तयेगोत्रभिदस्तपोसि॥ शिलोच्चयेचारुशिलोच्चयेतमेवः क्षण
 नेष्यतिगुत्यकत्वा॥ २०॥ इतिबुवागोनमहेवसुनेमहर्षिणातेनतिरोवभवे॥ तेराजराजानुचरोऽस्यसद्यः
 पयिष्यति॥ २१॥ इतीति। इतीत्यंमहेवसुनुमर्जुनंबुवागोनोक्तवतेत्यर्थः॥ प्रदेशमादेशइवाधितको॥ २२॥
 ।वर्तमानसामीप्येइतिभूतेवर्तमानवत्प्रत्ययः स्तिरोधानस्याविलंबनसंचनार्थः। तेनमहर्षिणाव्यासेनतिरो
 वभवेत्तदर्थे॥ भावेलिरासोयक्षराजः॥ राजाप्रभोनपेचंदेयक्षक्षत्रिपराजयोरिति विप्रः। तस्यानुचरः पूर्वोक्तो
 यक्षोअस्यमुनेरादेशः आत्मासायसरूपेरापरिणतेत्यर्थः॥ साक्षादेवस्यानमर्जुनाधिष्ठितदेशमधितकोप्रास

इत्यर्थः। स्याद्विष्णुमासिनचाप्याससेतिषले॥ ३०॥
 राम०

कृतेतिसपुण्यजनोयक्षः सतानतिः। कृतप्रणमः जातस्य होजातास्य हा-आकांक्षायस्यसतथासनाव्याहतः उक्तः
 सात्ववादाः प्रियवचनं येनतस्मिं व्याहार उक्तिर्नपितमित्यमरः। सत्योसुहृदीव। अथमित्रेसखासुहृदित्यमरः। संप्र
 सादेविश्रममियायातथाहि। सतोसाधनोयोगः संगतिराशुरिष्यासयति॥ हिसामान्येनविशेषसमर्थनरूपोर्था
 त्तरंन्यासः॥ २३॥ अथेति। अथोसमासासर्वेरोदयायपुनरुदयायविहीयति। हिसामान्येनविशेषसमर्थनरूप
 पोर्थात्तरंन्यासः॥ २४॥ मानानित्यजमानानितितमः प्राप्तिकारणोक्तिः॥ बह्वुत्सोवलीत्वादीप्यमानानित्यर्थः॥ इतित
 कृतानतिर्व्याहतसात्ववादेजातस्यरुः पुराणजनः सजिह्वो॥ इयायख्याविवसंप्रसादेविश्वारायत्याश्रुतंतहि
 कोमः॥ २५॥ अथोसमासेवसुमेरुकुंजाविहीयमानानुदयायतेन॥ बह्वुतीनडुखरुतात्मलामंतमः शमेः
 मसः संकोचकारणोक्तिः। सुमेरुकुंजानिवाअत्रसुमेरुग्रहांकुंजानांसेवार्णत्वेद्योत॥ पांडुसुतानुप्रपेदे॥ २६॥
 नाथंतेनार्जुनेनोदयायश्रेयसेविहीयमानानुदयायतेन॥ बह्वुतीनअधिकबुद्धिप्रकाशानपर्वबुद्धिप्रकाशद्वयस्यप्रयोजन
 मनुसंधेयं। पांडुसुतांश्चतुरदतिशेषः। दुःखिनरुंछेणकृतआत्मलामडत्यन्तिर्यस्यतत्तथोक्तं। तेष्वाविवेकित्वात्कथंचि
 त्तद्धोदयमित्यर्थः। ततः शोकाकांक्षतमोक्षकारैस्वर्भा नोतयः शोकेगुणात्तरेत्युभयत्रापिविप्रवः शमेर्मंदप्र
 पेदेतेषाविवेकित्वाभ्येतभीतमिवेतिभावः॥ अत्रतमः शयस्यश्लिष्टत्वाप्लवाधुनाग्राणि तेपमुपमा

कि. टी. २

२

असंशयेति। असंशयसंदिग्धं यथा तथा आलोचितं कार्यं ते ननु नः इति लघुत्वहेतुः। नुदविदोद
त्राघ्राहीभ्योऽन्यतरस्यामिति निष्ठानत्वं। कार्यगौरवमात्रेण निरस्त इत्यर्थः। तथापि प्रेम्णा भ्रातृ वा
तत्प्रेमकर्म समानीय समानीकृत्य पुनरुक्त्यविभज्यमानः समप्रोभागी क्रियमाराः। नुत्येनप्रे
म्णा उल्लङ्घः खत्वं भवतीति भावः॥ स पूर्वोक्तोऽखमेवातिभारोपि अतिभारभूतमपि उः खमित्य
असंशयालोचितं कार्यं नुनः प्रेम्णा समानीय विभज्यमानः॥ ॥ तुल्यादिभागादिव तन्म
नोभिर्दुःखातिभारोपिलघुः समेने॥ ३३ ३३ ३३

र्थः॥ तन्मनोभिस्तेषांचतुर्त्सापार्थानां मनोभिस्तुल्यादिभागादिव पूर्वोक्ता तु मकृतात्समविभा
गादिवेत्यर्थः। वस्तुतस्तु विवेकादिवेति भावः। पुनर्विभागग्रहणं तस्य हेतुत्वोत्प्रेक्षार्थमनुवादा
ददोषः लघुमेनेमत्तः॥ यथा एकोनेकधा विभज्यते ह भिरुत्प्रेक्षमानो मस्तनपि भारो लघुर्मन्यते तद्वदित्यर्थः ३३

अथैवं प्रेम्णा आहूष्यमारा मपिशोकं विवेको निर्जिगायेत्याह धैर्येण ति। धैर्येण तेषां निसर्गतो निविका
रविनत्वेन। तस्यामहर्ष्यासस्य प्रवर्त्तकस्येति शेषः। विप्रवास्यतया प्रवेयवचनत्वेनेत्यर्थः। अरातिप्रभवा
दरातिहेतुकारतीव्रादः सहात्मनोः क्रोधादितोस्तथा चार्जुनप्रभावपरिज्ञानाच्चेति हेतुं तरविशेषरा
मुखेनाह यद्योनः सुते अर्जुनेवीर्यं। नलोकेत्यादिना वृष्टाप्रतिषेधः। विदुस्तुलातवस्वेति यावत्। विदेशा
नुर्वसुरिति वैकल्पिको ब्रह्मादेशः। तेषु पार्थेषु सप्रोक्तव्याने स्थितिमावाप॥ ३४॥ तानिति। तत्पार्थास्तु
धैर्येण विप्रवास्यतया महर्षेस्तीव्रादरातिप्रभवाच्चमन्योः॥ वीर्यं च विदुस्तु सुते मघोनः सतेषु नस्था
नमवापशोकः॥ ३४॥ तान् भरिधास्तु तुरोपि हरेद्विहाय यामा निववासरस्य॥ एको घभृतं तदशमं
चतुशमसुखं शमं शतसुखं निचेत्यमरः। तद्विरुद्धमशमं दुःखं। नजिति नजसमा॥ (रुद्रा विभावरीध्वान्तमिव ह
सः॥ भरिधास्तु जस्विन इति हानिहेतुत्वोक्तिः। चतुरस्तान्यार्थान्वासरस्य भरिधास्तु तुरो यामा न प्रहरानि
व विहाय न्यत्को एको घभृतं मेकराशि भूतं सत्॥ श्रेण्यादयः कृतादिभिरिति अर्थकर्मधारयः। श्रेण्यादिराह
तिगण इति शाकटावतः॥ रुद्रा विभावरी रुद्रपक्षरात्रीध्वान्तमिव रुद्रो शेपंदो प्रपेदे॥ ३५ ३५

किं ठी ३ तुषारेति। साक्षेयदीविलोकनेऽर्जुनावलोकनेऽगूढाभावाच्चगूढाभिप्रायापिस्तुटाभिलाषिति नियावत। भा
 वोलीलाक्रियाचेष्टाभ्यभिप्रायजंतुष्टिति वैजयन्ती। मंगलमंगभीरुमंगलहनेभीतासतीपर्यश्रुतिपरिग
 ताश्रुकेवाध्यानतेत्यर्थः। अतएवतुषारलेखाकुलितोत्पलाभेहिमविमुसहितेदीवरसन्निभेइत्युपमानका
 रः। लोचनेनिमीलयितुंनविशेहेनशशाका। अश्रुलोदध्यावरकत्वेपिनिपातस्यामंगलत्वान्ननिवर्तकंनि
 मीलनेसानचकारेत्यर्थः॥३६॥ अरुत्रिमेति। इन्द्रसूनुर्जुनः। क्रियानिबन्तः। रुत्रिमः। दितः। क्रिरितिक्तिः। केर्म
 तुषारलेखाकुलितोत्पलाभेपर्यश्रुतिमंगलमंगभीरुः॥ अगूढाभावापिविलोकनेसानलोचनेमी
 लयितुंविशेहे॥३७॥ अरुत्रिमप्रेमरसाभिरामंरामार्पितंदधिविलोभिदधं॥ मनःप्रसादंजलिनानि
 यनित्यमितिमस्यत्ययतद्वितः। प्रेमेवरसः॥ अरुत्रिकामंजग्राहपाथेयमिवेन्द्रसनुः॥३९॥ ३९॥
 मेराप्रेमरसेनाभिरामं। अन्यत्रप्रेमरसेनमधुगदिनाचाभिरामं। रामयारमरपापितंदधिविलोभयतिइतिद
 धिविलोभिदधिवियमित्यर्थः। दधंदरीनं। नपुंसकेभावेक्तः। मनःप्रसादःप्रसन्नमइत्यर्थः। सांजलिरिवेत्युप
 मितिसमासः। तेनप्रसादंजलिनापथिसाधुपाथेयंसंवलमिवापथ्यतिथिवसतिस्वयतेऊँ। जग्राहामार्पितपाथे

पंथिसेमायमवतीत्यगमः॥३९॥

राम ०
 १०

धैर्येति। वन्यद्विपेनवन्यग्रहणमुच्छ्रलत्वघोतनार्थनिशयसिंधुग्रीष्मनदीवनिशयग्रहणार्थेर्वल्यघोतनार्थधैर्यावसाहेनधै
 र्यभ्रंशेनकर्त्रेदतपुसाहस्यामंगमितेत्यर्थः॥ राजपुत्रीशत्रियसुताशेषरित्ततः। स्यात्पुक्तमेववक्ष्यतीभावः। निरुद्धवाघोह
 यनिरुद्धोदनंस्त्रिकंठंहीनकंठं। अथतयोरस्योक्तवहुवीत्योः। क्रियाविशेषणयोर्विशेषणसमासः। रुष्टात्कथंचि
 रपिदस्यमातामुवाच॥३८॥ मशामिति। पंकभूतेपंकोपमिते। भूतंस्मादोपिशाचादोप्यापेसत्योपमानयोरितिविश्वद्विषध
 यनिशत्रुनिकटेमयादुरुद्धामित्यर्थः। संभावनांयोम्यतामजोखमितिवावत। भूतिसंपरमिव। भूतिर्भस्मनिसंपरीत्यमरः॥३९॥

धैर्यावसाहेनरुतप्रसादावन्यद्विपेनेवनिशयसिंधुः॥ निरुद्धवाघोरसन्नकंठमुवाच
 दध्यादितिराजपुत्री॥३८॥ मशद्विषधयनिपंकभूतेसंभावनांभूतिमिवोद्धरिष्यन॥ आ
 धिषामातपसाप्रसिद्धरस्मदिनामाभशमुन्मनीभूः॥ ३९॥ श्रीरामजीशहायः॥

रक्तमेवेतिशेषः॥ आधिमीनसंख्यातद्विषादः। खड्गिराजपसामाप्रसिद्धः। सम्यक्सिद्धिपर्यंतमस्यदिनाअस्याभिविनेत्यर्थः
 पथग्विनेत्यादिनाविकल्पात्तंचमीभशमादन्मनीभूः। अस्यद्विरुद्धमनामाभूदित्यर्थः। होर्मनस्यस्यतपःपरिपंथित्वादिति
 भावः। मांजीसाशीरर्थेत्तुइ। नमाइमइत्यजगमप्रतिषेधः। अनुन्मनाऽन्मनाः। संप्रथमानाऽन्मनीभूताऽवेसि। अहमनस्य
 सन्वेतोरोरजसांसलोपश्चेतिसकारलोपः। अस्यचावितिर्धः॥३९॥

किं टी ३
११

अथानेसुकरावर्धनपसोसर्वीर्धसिद्धिनिदानतमाह। यशश्चेति। यशोभिर्गंतुकीर्तिलिपुमिसर्थः। सुखस्यलिसपालसुविष्
यावामनुष्यसखांमनुष्यगणानामतिवर्तितुमतिक्रमिषुं भ्रमानुषं फर्मकर्तुं निवेसर्थः। अभियोगभाजामभिनिवेशवताम
नुत्सुकानामदुर्मनापमानानामिसर्थः सिद्धिः पूर्वोक्तं यशः सुखागर्थसिद्धिः समुत्सुकेवानुरक्तकातेवांकमंतिकमुपैति। त
स्मादस्मद्विरहः स्वमातपः सिद्धिः सोढव्यमितिभावः॥ ४०॥ अथास्यमसुरीयनद्वारातपः प्रपत्तिः प्रथपितुमरिनिकारः
तावच्चतुभिर्हृदयति। लोकमिति। विधात्रावृत्तल्लोकं गेमुं विहितस्यसृष्टस्य सवस्य सवियजानेः संवधिजयनशीले
यशोभिर्गंतुं सुखलिसयावामनुष्यसखांमतिवर्तितुं वा॥ निरुत्सुकानामभियोगभाजां समुत्सुके वांकमुपैति
सिद्धिः॥ ४०॥ लोकं विधात्राविहितस्यगेमुं सवस्यमुं सवस्यमुं नवसुजैत्रमोजः॥ तेजस्विताया विजयैकवृत्तेर्निधुं प्रियं प्रा
जेततरेवजैत्रं। जेतशब्दात्तनंतामृतादिभ्यश्चेतिस्त्वर्थः। रागाओजोवर्तंतीसिर्वा। ओजोचलेचरी॥ रामिवाभिमानं॥ ४१॥ ४
होचेतिविश्वं देवसुधनंरतिरूपकाः लंकाः लंकारः मुस्मन्नपहरनाभिरिनिहृतस्यकुतः स्रावतेजइतिभावः। किंचवि
जयैकपत्तेर्विजयैकजीविनोसत्रियस्यविजितमितिस्मरणादितिभावः॥ वृत्तिवर्तनंजीविनोपायस्यपरः। तेजस्विताया
स्तेजस्विनामिसर्थः। तोजः प्राधान्यद्योतनार्थभावप्रधानो निर्देशः। प्रियं प्राणमिव प्राणसममिसर्थः। अभिमानं
महंकारं निघ्नं संयन। तेजस्विनां प्राणाहा निघ्नोद्योमानहातिरितिभावः॥ ४१॥ ४२॥ ४३॥ ४४॥ ४५॥

राम
११

अधिशेषाघसहनंतेजः प्राणास्येष्टपिनत्याप्यमित्याह। व्रीडेति। पुनश्च आसज्जनोपनीतः साधितइत्यर्थः। तथापिसंश
प्यासभावितबुध्येतिभावः। व्रीडानंतेर्जुगुप्सितवृत्तान्तश्रवणादितिभावः। नपेर्देशान्तरस्थेः कृद्गोपपत्रः प्रा
प्तः आसोक्तत्वात्कथंचिद्विश्वस्तइत्यर्थः यः श्रवतामपिऽऽसहः० किमुतानुभवतामिभावः। इत्येषापूर्वेषां व्याख्या
अन्यथाचव्याख्यायते। आसज्जनोपनीतो जातिरुक्तः संशय्यकथमिदमन्याप्यमुपेक्ष्यमिति विचार्य व्रीडानंते
र्जुगुप्सितकर्मदर्शनादितिभावः। नपेः सभास्थेः पूष्टेरात्रनोर्गीकृतः। गोत्रकलहेतुमाध्यस्थे हरासितव्यमि
व्रीडानंतेरासज्जनोपनीतः संशय्यकृष्टेरात्रनपेः प्रपन्नः॥ वितानभूते विततं पथि व्यामशः समरुन्नि
वदिग्विकीर्ता॥ ४२॥ ४३॥ ४४॥ ४५॥

तिबुध्याऽपेक्षितइत्यर्थः। पक्षद्वयेपिप्रयत्नइत्यत्रासज्जनोपनीतस्यपसर्थभूतस्यविशेषणगत्याहेतुत्वे
त्ताकाव्यलिङ्गमलंकारः। पथिव्यां वितानभूते प्राणपतौ ते समे त्रिषु। त्रिषु वितानमुत्तोचइत्यमरः। दिग्विकीर्त
दिगंतलये वितानमपि दिगंतलयमितिभावः। विततं प्रथितं यशः समरुन्निवेत्सुत्प्रेक्षा। अरातिपरिभूतस्य
वितानसमं उद्धोचतुल्यम्। युक्तेषां रावतेभूतं कृतः कीर्तिरितिभावः॥ ४२॥ ४३॥ ४४॥ ४५॥

किं ठी३

१२

वीर्येति। पुनश्च वीर्यापेक्षावसानेतिषु कृतावमर्षः। कृतास्कंदनः पुराकृतपराक्रमोभूतान्यपि मज्जन्तित्यर्थः। अवदाने कर्महन्तमित्यमरः। अतएव संप्रतीतिप्रसंख्यातिप्रतीतेप्रथितख्यातवित्तवित्तानविश्रुतादप्यमरः। भूतामविद्यमानानिवेत्युत्प्रेक्षा। अतोप्यसत्त्वमुत्प्रेक्षाते। तच्चनः कुर्वन्। पुनश्चाश्लेषो बोधिनातोर्कत्वमिवापतीनामुत्तरकालानां प्रयामक्षयं देर्घनानं कुर्वन् इति श्रोताफर्ते यमुपमा। अरिनिराफलतस्य कुतश्चिरावस्थानमिति भावः॥४२॥ प्रसत्येति। पुनश्च परैः शत्रुभिरस्मासु प्रसत्यप्रयुक्ते आचरितो योनिकारः परिभवः केशाकर्षणरूपः स्मर्त्तुं न वीर्यावदानेषु कृतामिमर्षस्तच्चनभूतामिव संप्रतीतिं॥ कुर्वन् प्रयामक्षयमायतीनामर्कत्वमामरुदवावशेषः॥४३॥ प्रसत्ययोस्मासु परैः प्रयुक्तो वक्तुं न शक्नोति। किमुताधिकं॥ न वीकरिष्यत्युपश्रुष्यदार्दः सत्वदिनामेतदयं निकारः॥४४॥ शक्नोति अधिकं ननु भवितुं किमुता। यस्य स्मरणमपि दुःसहमनुभवस्तु तरोऽः सह इति किमुक्तमित्यर्थः। सनिकारस्तद्धिनात्वयाविनापथ्यवितेत्यादिनां पंचमी। आर्दः सत्कुतश्चिदभिभूतात्पराणां प्रहारवत्त्वद्विरुद्धः स्वात्तुर्न वीकरिष्यति न वीभविष्यतीत्यर्थः। उपश्रुष्यत नत्वघापि श्रुष्यत नत्वघापि श्रुष्यमिति भावः। दुःखस्तंभनशेषपदार्थः। मेतदयं न वीकरिष्यति आर्दो वीकरिष्यति व्रणमिवेति भावः॥ दुःखितस्य पुनर्दुःखोपचयः शान्तप्राप्यमपि दुःखहेतुं पुनरुद्धाटयतीत्यर्थः॥ अत्र शोषादिविशेषणसाम्यात् व्रणाद्यप्रसक्तार्थप्रतीतेः समासोक्तिरलंकारः॥४५॥

पुनः प्रकारान्तरेण प्रमुदीपयति प्रासङ्गिकं त्रिविधं ॥ तत्र वक्ष्यमाणं प्रत्यभिज्ञानहेतुभिर्धनं जयं विजि न वि। अभिमानस्य
व्यसनाभ्यंशात्। व्यसने विपदिभ्यं शो दोषे कायज कोपजरत्यपमरः॥ इत व्यसनादं तन्मंगदंती वा सत्यं विकारं वै रूप्यं प्रा
॥ अतो न प्रत्यभिज्ञापसेदतिभावः। एवमुत्तरत्राप्यनुसंधेयं। पुनश्च द्विषत्यतापेनांतरितं तिरस्करं इत तेजः प्रतापो यस्य
सतयोक्तः॥ अतएव शरद्वना कीर्णः प्राप्येष्टि त्रोटः आदिप्रत्यक्ष इव स्थितः। तद्वदेव प्रत्यभिज्ञापमान इत्यर्थः
॥ मध्याह्ने स्तमे घावरणे पिकयं वित्प्रत्यभिज्ञापयत एव त्पादा येनोक्तमादिरिति॥ ४५॥ स व्रीडेति। पुनश्च निःकि
कल्पकं॥ प्राप्नोति मानव्यसनादसत्यं दंती वदं तव्यसनाद्विकारं॥ द्विषत्युभावांतरितो रतेजाः शरद्वना कीर्ण
इवादिहः॥ ४५॥ स व्रीड्यं देरिव निःक्रियत्वात्प्रत्यर्थं मत्तैरेव भासमानः॥ यशःश्रयात् क्षीराजलार्णवांभस्व
यत्वादर्थक्रियाश्रयत्वात्स व्रीडं देरिव स व्रीडैरतएव मंदैरपदुरिव स्थितैरितु॥ ^{रमका} ~~प्रत्यभिज्ञा~~ मन्ममाकारमभिप्रपन्नः॥ ४६
त्वैक्षा। मूढात्पदुनिर्गम्यामंदा इत्यमरः॥ अतैरेत्यर्थं नावभासमानः न प्रकारमानः। पूर्वतु नैवमिति भावः
॥ किंतु यशःश्रयादेतोः क्षीराजलोयोर्णवस्तद्वत्सत्सदृशस्त्वमन्ममाकारमभिप्रपन्नः अतएव स्थित इत्युत्ते
क्षातस्य क्षीराजलार्णवांभ इत्युपमासं वक्षिः॥ ४६॥ १०

किं टी. ३ १३ डः शासमेति। पुनश्च डः शासनस्य कर्तुर्मर्ष-अमर्षणामाकर्षणोऽस्य वरजोऽक्षलिः। मालिन्यहेतुत्वादिति भावः। तेन विकी-
र्णैर्विक्षिप्तैरतएव विना धैरि-वस्थितवतां मुष्माकमसत्त्वप्रापत्वा दनाधैरिव स्थितैरित्युत्वेक्षा। अन्यथा कथ-
मियं दर्शनेति भावः। किंतु भाग्यनाथे देवमात्रशरणा-अन्यथास्वरूपमपि लुप्येतेति भावः। एभिः परिदृश्यमानैः सं-
यमितैरिति भावः। केशो शिरोरुहः कुत्सितं वस्तु कदर्थः। अथोभिधे परैवस्तु प्रयोजननिवृत्तिवित्यमरः। कोः

दुःशासनामर्षरजोविकीर्णैरिभिर्विनाथैरिव भाग्यनाथैः ॥ कोशे कदर्थी सितवीर्यसारः कश्चित्स
 एवा सिध्यते जयस्त्वम् ॥ ४९ ॥ श्रीरामरामरामरा ४४ ४४ ४४ ॥ १०

श्रीरामरामरामराम ५५

88

110

कत्तयुस्तेचेति कुंशदृश्य कदादेशः॥ कर्द्धी कृतौ गत्यपि कृतौ वीर्यसरो शोषवले यस्य स तथोक्तः॥ इत्यं
पूर्वविलक्षणास्तं स एव धनं जघोसिकश्चित्। कञ्चित् कामप्रवेदन इत्यमरः॥ स एव न इत्यमरः॥ स एव चेन्ने
व मत्सानुपेक्षस इति भावः॥४९॥ श्री श्री राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम

93

अथाप्युपेक्षणे दोषमाह। सति। क्षता त्रायत इति क्षत्रं क्षत्रियकुलं सुपीतियोगविभागात्कप्रत्ययः॥ पघोदरादित्वात्
वपदस्यात्तलोपः॥ अथवा क्षदितिकिवंतोपपदात्कप्रत्ययः॥ क्षत्रे जातः क्षत्रियः क्षतातघ इति घप्रत्ययः॥ कर्मणो भवतीति
कार्मुकैः कर्मण उक्तत्रिभुक्त्रप्रत्ययः॥ एवं स्थिते वाकार्यः कथ्यते। सतो साधनो सहत इति सहः। पचाद्यच्। त्राणस्य सहरन्त्राण
सहो रक्षणक्षमः स यव क्षत्रियशब्दवाच्यः॥ तथा यस्य कार्मुकस्य कर्म सुरक्षणा क्रिया सुशक्तिः अस्तीति शेषः॥ तदेव का
र्मुकशब्दवाच्यं॥ अत्रैवेतीशदो मुत्वेनान्यत्रेत्यर्थः॥ एवं स्थिते द्वयी द्विविधामुक्तिं वा विमोक्षत्रियकार्मुकशब्दवित्यर्थः॥

২২

३३

३४

इव स्थिते द्वयो द्विविधामुक्तिं वा विमोक्षत्रियकार्मुकप्रादावित्यर्थः। अफले पर्वोक्तावप्यवार्थप्रत्यक्षरित्यर्थः। अथ
जाते स्वाविधेयसायाज्यजातिमात्र इत्यर्थः। जातं जातो षजन्मसु इति विप्रश्नः। वहनवर्त्तयन्त्यस्कारुतामव्युत्पत्ति
द्विधा भिन्नकरोतीत्युत्प्रेक्षा तस्मान्त्वयस्मिन्क्षणे नोक्तदोषादात्मानं मोचयस्वेत्यर्थः॥ ४८ श्रीरामचंद्रमन

किं दी ३
१४

अथ त्वद्गुण अपि नो जीवे पुरित्याह वीतेति हे पार्थ वीतो ज सो निःप्रभाः सन्निधिमात्रशेषाः सत्तामात्रावसि द्याः
भवत्कृतो भवता करिष्यमाणः श्रोता सा यो भजवच्चेति भूतवत्सुतया ॥ भूतिमभ्युदयमपेक्ष्यमाणस्त्वदीयागु
णाः समदुःखाः समदुःखभाजैश्च नो स्माकं सरूपता वीतो जस्त्वादिसा धर्म्यं भजं तदत्युपमाशेच समानदुःखाद्
वोत्ये क्षायाः वीतो जस्त्वादिसंभावितयानुप्राणितेत्यनुसंधेयं ॥ ४७ ॥ तथापि समैव कथं भार इत्यत आह आ
वीतो जसः सन्निधिमात्रशेषा भवत्कृतो भूतिमवेक्ष्यमाणः ॥ समानदुःखाद्भवत्त्वदीयाः सरूप
ता पार्थ गुणा भजंते ॥ ४८ ॥ आक्षिप्यमाणं रिपुभिः प्रमादन्ना गेरिवा लूनसदं मगेंदुं ॥ त्वो धरियं यो
ग्यतवाधिरूढा दीप्यादिन श्रीरिव धर्मरश्मिः ॥ ४९ ॥ ७७ ७७ ७७
क्षिप्येति प्रमादत्पत्ता हानित्वान्न तु सर्वे त्यादिति भावः ॥ रिपुमिराक्षिप्यमाणमधि क्षिप्यमाणमत एव प्र
मादन्ना गेरि गजेः मसंधा हि गजानाग इति वेजयती ॥ आलूनक्षटमाक्षिप्यकेसरं सद्यज्जटके सरयोरिति विष्णुः
मगेंदुमिव स्थिते त्वामियं धः कार्यभारस्तिग्मरस्मिदीप्यादिन श्रीरिव योग्यतया निवहिकतमे त्ययोः ॥
धिरूढा जातु ठवतो कर्त्तरि क्तः ॥ तदधी नेत्यर्थः ॥ ५० ॥

राम ०
१४

पूर्वनिर्वाचसायस्य सक्षत्रिय इत्यादिना दोष उक्तः ॥ संप्रति व्यवसायिनो गुणमाह करोतीति प्रः पुमान् शेषजनादि
तरजान्मदतिरिक्ता मधिकं सर्वातिशयिनीति त्वर्थः ॥ संभावनां योग्यतां क्रियाभिश्चरितैरर्थवती सफलं करोति
॥ तेषु मांसं सत्सु सभासु सभासमिति संसदित्यमरः ॥ पुरुषाधिकारे योग्यपुरुषगणना प्रस्तावे जाते सति ॥ पर्य
तेऽनेनेति पराणि संख्यादित्वादिसंख्या न समुपेति ॥ अद्वितीया भवतीत्यर्थः ॥ तस्मादसाधारणत्वाभावात् त्वयापि
महानुत्साह आस्पे इति भावः ॥ ५१ ॥ अथ दाम्भ्यां विपक्षसु लभ विपक्षस्य प्रोषितस्यार्जुनस्य कर्तव्यमुप
करोतियः सर्वजनोतिरिक्तां संभावनामर्थवती क्रियाभिः ॥ संसत्सु जाते पुरुषाधिकारे न पराणि ते समुपे
तिसंख्या ॥ ५२ ॥ प्रिये पुत्र्यैः पार्थ विनोपपत्तेर्विचिंत्यमानैः क्लममेति चेत् ॥ तव प्रयातस्य जयाय ते वा
दिदिशति ॥ प्रिये धिति हे पार्थ प्रिये धस्मां सुविषये उपपत्तेः कारणदिने ॥ क्रियादधानां मघवा विधाते ॥ ५३
व विचिंत्यमानैरकस्मादेवाशंकमानैर्घैरघैश्चेत् ॥ त्वमं खेदमेति ॥ जयामप्रयतस्य तव संबंधिनां व्यवसनार्त्ता
॥ दुःखेनावसेष्यमित्यमरः ॥ मघवा इन्द्रः योस्माभिरुपास्यत इति भावः ॥ विधाते निवारणं क्रियाकरोतु आ
शिषिलिङ् ॥ तस्मादस्पृष्टतया न चेत् ॥ खेदयितव्यं जयार्थिना त्वया अन्यथा तदसंभवादिति भावः ॥ ५४ ॥ ॥ ०

कि. ४. ३

१५

मा॥ इति संवाधोऽसंकरः विजन इत्यर्थः। संकरेनाति संवाध इत्यमरः शिवो निर्वाधः द्वयोरन्यतरस्य विशेषत्ववि
 श्वेश्याय विशेषणसमासः। अस्मिन् संवाध शिवेऽपि देशे विरावमचिरं एकश्चासौ चरश्चैकचर एकाकी वसन प्रमाद
 दोर्वल्यं मागः। दशोगालुटिति गादेशः। ननु निःस्पृहस्य ममा किंचित्करः प्रमाद इति वाच्यमित्याशं क्यारु॥ मात्स
 र्येति। मत्सर एव मात्सर्यं द्वेषः। रागस्नेहेऽभाभ्यां ऽपहतात्मनां रागद्वेषद्विषयस्वभावा नो मानसानि मनांसि साधु
 सुसज्जनेषु अपि विषयेष्वलंति विकुर्वते। अत्र प्रमाद निषेधत आ प्रमाद रूपकारणो नार्थ्य रूपकारणस्य
 व्यतिरिक्तकारणसमर्थनाद्द्वेषोऽपि कार्यकारणसमर्थ्यरूपोऽर्थो नान्यासः॥ ५३॥ निगद्यति। तदिति। तन्न स्मात्का
 मागश्चिरमेकचरः प्रमाद वसन संवाध शिवेऽपि देशे॥ मात्सर्यरागोपहतात्मनां हि सर्वलंति साधुषु पिमानसानि
 ॥ ५३॥ तदशु कुर्वन् वचनं महर्षेर्मनोरथान्नः सफली कुरु॥ प्रत्यागतं त्वास्मिन् तार्थ्यमेव स्तनोपपीडं परिश्रु कामा ५४
 रणत आशु सुहर्षं वचनं कुर्वन् तपस्यन्नित्यर्थः। नोस्माकं मनोरथात् सफली कुरु॥ अरि निर्मातनेनास्मात्प्रतिष्ठा
 पयेत्यर्थः। प्रार्थनायां लोट्। किंच कृतार्थं कृतं प्रत्यागतमेव त्वं त्वामोदितो याच इति त्वादेशः। स्तनमो रूपपीडा
 इति स्तनमोपपीडा। वसस्योचोपपीडक कर्ष इति रामुल। परिश्रु कामो यस्य सा परिश्रु कामास्मि। आलिङ्गि
 तुमिच्छामीत्यर्थः। तु कामेति मकारलोपः। प्राकार्यसिद्धमदा लिंगभूतमपि न प्रीतिदमिति भावः॥ ५४॥ ५५॥

होत३

राम०
१५

श्रीर

र

प्रदीप्तामिति। सोर्जुनं संपत्तयेन स्यात्पत्येवं स्त्रियादौ पद्या उदीरितोऽक्तं। नवीकृतः पुनरुद्धारणेन प्रत्यापितः। अत
 एवोद्दिष्टो मनसि धायितश्च विपुकारः परिभवो यमात्तातो वाचमासाधा कर्तव्यत्यर्थः। ५ दीचीकाष्टादिशं। दिश
 स्तुक्कुर्भकाष्टा आशाश्चरितश्च ता इत्यमरः। तिग्मरश्मि रिवभ्रं दीदीपे। जज्वाल चुकु धेत्यर्थः॥ ५५॥ अथे
 ति। द्विषः शत्रुत्पूरः पश्यन्निवस्थितस्तथा पुरोधसाधो मेनारोपिता समंत्रमाहिता हेतिसंरुतिरायुध कलापो
 यस्य स ते योक्तः। हेति जाल्यं कुरायुध इति वैजयंति। सोर्जुनो रम्यः सोम्यः सचपि अभिचारः। परहिंसा प्रयोज
 उदीरितो न्नामिति याज्ञसेन्या नवीकृतोद्धारितविप्रकाराम॥ आसाधवाचं समं शंदिदीपेकावामुदीमि
 वतिग्मरश्मिः॥ ५५॥ अथामिपश्यन्निव विद्विषः पुरः पुरोधसरोपित हेतिसंरुतिः॥ वभाररम्योपि च पुःसभो
 नमिति ठकातो क्रियोगतः। अभिचारकर्मणि निपुक्त इत्यर्थः। अत्रेदं वरं (वरांगतः क्रियां मंत्रं दवाभिचारिकीम् ५६
 म्यः प्रकृत्यारमणीयः। भीषयत इति मीषरां नं द्यादित्वा लुप्रत्ययः। वपुर्वभारः। वरां तो मंत्रः प्रयोगमेवादिवसे
 प्यवस्थीमेदाभीषणो वभवेत्यर्थः॥ ५६॥ इत्तमायुधमारोपरां विद्वत्सव न्स्या नमो हा विभिः। अविलंघ्येति। परैः
 शत्रुभिरविलंघ्यमनति क्रमणीयं विकर्षणीयस्य ततः। अमीषा कर्षणमित्यर्थः। किंच प्रथितो ज्योर्वोगुरावनिः कर्मवा

नमस्याः सा
आमिचारिकी
तदस्य प्रयोज

होतृशालादिकं पस

किं. ४. ३

तत्कार्मुकं चोद्धृतं नित्यं च यः। तथा अरीणां दृष्टिगोचरं दृष्टिपथमगतेर्जहवे ध्वनिर्वर्तितात्वादस्येति भावः। निर्गतस्त्रिंशतो गुलिना
 विष्णुमहेश्वरीमहादेवो विष्णोर्दशबोधिव्यंतेऽनयोरिति विग्रहः। निस्त्रिंशः खड्गः। उपत्यये संख्यायास्तत्सुखस्योपसंख्यानात्समासो
 तः। तेन शिते युक्तं इति निस्त्रिंशमुज्जोसत्सुखेति दिनाद्विपरामहेषु भीमहानिषंगोर्षबोधिव्यंतेऽनयोरिति विग्रहः। कर्मराप
 धिकारो चेति किञ्चित्प्रत्ययः। ततो यसंगतरीरनिषंगोर्षबोधिव्योः। तस्याखड्गे तु निस्त्रिंशश्चेद्देहासासिरिस्त्रवदसम
 १६॥ ५१॥ यथासेति। किंचागोत्रमिदमुधक्षतीः वज्रप्रहारं भ्रातृत्वा उवदाह संभवादिति भावः। मरुसास्वकात्यायनासेव
 मूर्त्तया कीर्त्येव मुहुस्तिरोदसुत। आह दयनासभरत्नलासहितं अतएव जलजुयोति दीप्ततारकं। ज्योतिस्ताराग्रिमा
 अविलंघ्य विकर्षणी परैः प्रथितज्जारवकर्मकार्मुकम्॥ अगतावरिदृष्टिगोचरं शितनिस्त्रिंशमुज्जोमहेषु भीम॥ ५१॥ य
 थासेवतिरोदधन्मुहुर्मरुसागोत्रमिदमुधक्षतीः॥ कवचं च सरलमुद्धरज्वलितज्योतिरिवानरंदिवः॥ ५२॥ अलका
 धिपमत्स्यदृष्टितं शिवमुवीधरवर्त्मसंप्रदान॥ रुदयानिसमाविवेशसक्षामुद्वाप्यदृष्टांतपोभूतां॥ ५३॥ ॥ ५३॥
 ज्वालादकपुत्रार्थधरास्त्विति हेजयंती। दिवोनरं नभो मध्यस्थितां। अंतरं परिधानीयेवात्येस्वीयेन रात्मनि लीयेतु म
 ध्ये प्रकाशं तीक्ष्णं जयंती। कवचं चोद्धरन्॥ ५४॥ अलकेति। सोर्जुनोऽलकाधिपमत्स्येन यक्षेणा दृष्टितमतः शिवं निर्व
 धं मुवीधरवर्त्म हिमवन्मार्गं प्रतिसंप्रदान्य गच्छमानः क्षणमुद्वाप्यदृष्टां विप्रयोगः। तस्मात्पुनरेवाणां तपोभूतां
 हेतवननिवासिनां तपस्विनां रुदयानिसमाविवेशात्वेदयामासेत्यर्थः॥ ५४॥

मिव ४

राम ०
१६

किं. ४. २

२०

व्यक्तेति। व्यक्तोदितैः स्फुरोद्गतेः स्मितप्रखरैर्विभासिता बोधो यस्य स तथोक्तः। विकीर्णधाम्नो विकीर्णते
 जसो मुनेरभिमुखं स्तिष्ठन्स न पः। इदं समं देसमिति यावत्। अंशुजालं तन्वंतं गुरुं गीष्यति। गुरुं गीष्यति
 पित्राद्यावित्यमरः। अभितः परित इत्यादिना द्वितीया। अभितो अभिमुखं तिष्ठत इति शेषः। सकलस्य सं
 परास्य शशाकमर्त्तिर्यस्येदोर्लक्ष्मीमुवाह ब्रह्मिस्म। अत्रोपमेयस्य रातः उपमाने उधर्मे रालक्ष्याः स
 व्यक्तोदितस्मितप्रखरविभासितोऽस्तिष्ठन्मुनेरभिमुखं स विकीर्णधाम्नः॥ तन्वंतमिदमभितो
 गुरुमंशुजालं लक्ष्मीमुवाह सकलस्य मंगलकर्मर्तः॥ ५५॥ इति श्रीक्षितार्जुनीये महाकाव्ये ल
 क्ष्म्यं केभारविहृतो द्वितीयः सर्गः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्म्यासंबंधासंभवात्। तस्य दृशी लक्ष्मीमिति विंवकारणक्षयादसंभवस्तद्वत्संबंधापदार्थरतिनिदर्श
 नालंकारः। तदुक्तं। प्रतिविंवस्य करणं संभवता यत्र वस्तुयोगेनागम्यमानसंभवनिदर्शनादिधा
 मतेति॥ ५२

५३॥ राम ०

२०

श्रीरामायनम् ॥ ॥ पुराणेनम् ॥